

DR. BAKOS JÓZSEF tanszékvezető főiskolai tanár:

COMENIUS ÉS A MAGYAR NYELV *

(Adatok a magyar nyelv grammatikalizálásának fejlődéséhez.)

A magyar COMENIUS-kutatás feladata e témával kapcsolatos néhány kérdés felvetése [1]. Milyen mértékű lehetett COMENIUS magyar nyelvi tudása? Hazánkba jövétele előtt írt műveiben számot adott-e a magyar nyelvvel kapcsolatos filológiai ismereteiről is? Milyen értékű megjegyzéseket közöl nyelvünkről, annak eredetéről, sajátosságairól, nyelvtani rendszeréről? Honnan, milyen forrásokból szerezte COMENIUS ezeket az ismereteket? Hogyan járult hozzá nyelvünk grammatikalizálásának fejlődéséhez?

E téma másik vetülete tankönyvei magyar szövegének nyelvi és pedagógiai jelentőségére utal [2]. Az ezzel kapcsolatos kérdések közül ebben a keretben néhány jellemző példa bemutatásával és elemzésével csak a legfontosabbakat emeljük ki. Milyen szerepet kapott a magyar nyelv a magyar iskolák számára írt, illetőleg kiadott comeniusi tankönyvekben? Nyújt-e forrásértékű nyelvi anyagot COMENIUS tankönyveinek magyar szövege a magyar nyelvtudomány, közelebbről a magyar nyelvtörténeti, illetőleg a szótörténeti kutatás számára?

I.

1. Ismeretes, hogy COMENIUS nem fogalmazott semmit magyarul, latin és cseh nyelven írta meg műveit. Patakon is latin nyelven mondta el beszédeit, fogalmazta meg tankönyvei textusát. A pataki iskola számára írt, s a magyar iskolák használatára kiadott tankönyveinek magyar nyelvű értelmezéseit, magyar szövegét kortársai, tanártársai készítették annak a COMENIUS által is hirdetett elvnek és hagyományos gyakorlatnak (Erasmus, Ratichius, Melanchton, Sturmius, Dornavius, Frischlinus, Moibanus, Sylvester, Scioppius) megfelelően, hogy *a latin nyelv tanítását az anyanyelvi értelmezések beiktatásával kell könnyebbé és sikeresebbé tenni* [3].

Ezért COMENIUS pataki évei (1650—1654) a magyar nyelv iskolai

*„Comenius nyelvszemlélete...” c. kandidátusi értekezés egyik fejezete.

használata szempontjából is jelentősek. A legkövetkezetesebben Patakon érvényesíti a vulgáris nyelvekkel kapcsolatban hirdetett elméleti tételeit. A *Ventilabrum Sapientiae* lapjain maga utal arra, hogy hazánkban, Patakon jött rá: hibás e tétel: *Nota docendo per ignota, vernaculam per Latinam*: ismertet tanítani az ismeretlen segítségével, az anyanyelvet a latin nyelv által („*Observaveram errorem hunc eumque in Hungaria emendavi*”). A helyes gyakorlat: ismeretlent az ismert nyelv útján kell oktatni, tehát az anyanyelvi példa mindig előzze meg a latint („*Quid quid notius est praecedat: Vernacula Latinae semper praebeat!*”). A pataki *Vestibulum* (Eruditionis Scholasticae Pars prima, Vestibulum, in usum Scholae Patakinæ editum: 1652) előszavában is erőteljesen hangsúlyozza, hogy a latin iskola nyelvi nevelésében, oktatásában *se vonjuk kétségbe a vulgáris nyelv, az anyanyelv hasznát, s először jöjjön a dolgok anyanyelvi, magyar nyelvi megnevezése, értelmezése, s azután a latin*. A *Janua* utószavában is azt írja elő, hogy a latin grammatika anyagát fordítsák le magyarra is [„*Omnia tamen haec de Latino primum transfer in Vernaculum* (Grammatica Janualis)]. A *Ventilabrum Sapientiae*-ben a módját is megadja: *Vernacula versio, singulis terminationibus Latinis aequipollentes Vernaculas opponendo*:

Am — are — or — ator
Lieb — en — e — haber . . .
Arare — szantani
Arator — szanto . . . stb.

A *Schola Ludus*-ban (Pars IV. Sc. III.) a janualis osztály praeceptora előadja, hogy a vestibularis grammatikába tervszerűen kerültek be anyanyelvi nyelvtani rendszerbeli vonatkozások, ismeretek is. Arra is utal, hogy a vulgáris nyelvtan mennyiben tér el szerkezetében és terminológiájában a latintól: „*Grammatica Janualis vestra quid continet? — Complementa Grammaticae Vestibularis: totum jam sermonis artificium, quoad structuram propriam, Vocum, Phrasium, Sententiarum, Periodorumque, non intelligere tantum, sed et imitari docens, facilius ac certius, adque id ductu vulgarium Grammaticarum queat.*” — „*Placetne aliquid ex doctrina de Voce (secundum Vulgares Grammaticas dicerem ex Etymologia:), an de Phrasi (sive juxta vulgarem Grammaticam ex Syntaxi), aut de Sententia? vel Periodo? (quas vulgares non attingunt)* COMENIUSnak a vulgáris nyelvtan anyagának beosztására vonatkozó ismereteit *Szenczi Molnár nyelvtana is gyarapította*. Valóban ez a beosztása SZENCZI MOLNÁR nyelvtanának is [Liber prior: *De Etymologia* (De Litteris = de voce!, De Syllabis stb.) Liber secundus: *De Syntaxi*]. COMENIUS nyelvtankönyveinek beosztása pedig igazodik kora grammatikájának felosztási gyakorlatához: a nyelv elemei: *litera* (= hang!) „*ex literis syllabae, e syllabis voces, e coniunctis Vocibus Phrases et Sententiae, ex his Periodi, sermonisque Contextus*” (vö. *Schola Ludus*: Act. II. Sc. VIII.) [4].

Az sem véletlen, hogy a pataki tankönyvek előbeszédében külön fejezet szól „*az anyanyelvi szöveg helyes tárgyalásáról*”, s külön feladatnak jelölte meg a magyar szavak, a magyar értelmezések helyes

alkalmazását „mind a latin szóhoz, mind magukhoz a dolgokhoz”: *Addiscere his respondentes Voces Vernaculas. applicandas itidem recte. tum Latinis vocibus, tum rebus ipsis*” (Eruditionis Scholasticae: Vestibulum).

A *helyes magyar olvasásra és beszédre nevelés* nagy jelentőségét is kiemelte a vestibularis tankönyv utasításaiban [5], s előírta, hogy a tankönyv magyar nyelvi anyagát is nagy figyelemmel kell átolvasni és az olvasást gyakorolni, mert „jó magyar olvasókat is keresünk”. („. . . nam et Vernaculos lectores promptos requirimus”). Így természetesen a pataki *Vestibulum*, *Janua* és *Atrium* latin grammatikája sok magyar vonatkozást is tartalmaz, s — majd látni fogjuk — igen gyakran mutat rá COMENIUS a magyar és a latin nyelv eltérő szerkezeteire is, s *ezáltal a latin grammatika oktatása közben bőven nyújt magyar nyelvtani ismereteket is*. Hogy mennyire megbecsüli a vulgáris nyelveket, s nyelvtani rendszerüket, példa rá az is, hogy ismét csak a pataki *Januában és Atriumban a magyar értelmezések mellett a szláv nyelvek egy-egy grammatikai sajátosságaira is utal*: [„*Fuo, antiqui usurpabant pro Sum: ut Slavi Bygi, pro Sem, nunc tantum praeterito utimur: Fui: Byl . . . Voltam.*” (Lexicon Januale, 1652.) „*Ut si quis dupla negatione ubique pro affirmatione uti velit. Tametsi enim dicimus: Non nescio, Non ignoro: non tamen propterea dicendum, Non non novi, Non non vidi, etc. Slavici sane hoc procedit ubique, neneznam (neneznim) nenwidim . . .*” Eruditionis Scholasticae Pars III. Atrium: Cap. V. I. 3.)] stb . . .

2. COMENIUSnak volt alkalma Patakon magyar nyelvi ismereteit bővíteni, mélyíteni, egyrészt a magyar nyelvű pataki környezettel való mindennapi emberi érintkezés útján, másrészt a pataki magyar tanítványok latin nyelvében, latin beszédében, írásában jelentkező *hungarizmusokban*. Nem véletlen az sem, hogy a *hungarizmusokról* oly gyakran tesz említést pataki tankönyveiben, illetőleg a Patakon írt *Schola Ludusban*. Az iskolai játékok (Pars IV. Act. IV. Sc. III.) elénk vetítik a latin iskola stílusgyakorlatait is. A tanítványok feladata az *anyanyelvi, magyar nyelvi* diktátum latinra fordítása („*Dictare vernacule . . . transferte hoc in Latinum.*”) COMENIUS külön is ad figyelmeztetést arra, hogy a *gyakran előforduló hungarizmusokat* szemmel tartsák és javítsák, illetőleg javíttassák ki a praeceptorok: „*Lege, et vos reliqui attendite, ac si quis notaverit vitium, moneto . . . Interveniat ergo vitium alicujus Hungarismi . . ., quem errorem aliqui discipulorum interloquendo ostendant et emendent . . .*”. A „*nyelvőrnek*” (*custos purae Latinitatis*) is az a feladata, hogy figyelmeztesse a tanulókat, tanuló társait a különféle *idiotizmusokra*: „. . . *potissimum vero ad facilius eluctandos Hungarismos, Polonismos, Germanismos, aliarumque gentium idiotismos . . .*” (De reperta ad Authores Latinos: 1651.)

Hogy COMENIUSnak tankönyvei magyar szövegére, annak helyességére is különös gondja volt, tanúsítja az a tény is, hogy a pataki *Janua* végén arra hívja fel a tanítók és tanulók figyelmét: javítsák ki a nyomdai hibákat; „*ne ex vitioso exemplari vitia discantur*”. COMENIUS maga javítja ki a latin textusban talált hibákat („. . . *sic emendamus Latina, quae nostra sunt . . .*”). A magyar szövegben található hibákkal kapcsolatban pedig ezt írja: „Hogy a magyar szöveg milyen mér-

tékben helyes, nem tudom megítélni”: „*Hungarica quam recte sint adornata, ego quidem iudicare non possum...*” Ezért arra kéri magyarítóit, hogy ne resteljenek az észrevett hibákat kijavítani: „*in melius mutare ut ne pigeant...*”.

Ebből a vallomásából az is következne, hogy COMENIUS magyar nyelvi tudása nem volt alapos és mély, de a pataki évek feltétlenül azt eredményezték, hogy COMENIUS jól megismerte nyelvünk eredeti sajátosságait, nyelvtani rendszerét, s megtanulta a magyar nyelvet becsülni, értékelni [6]. Hogy nagyra becsülte nyelvünket, több megnyilatkozása is tanúsítja. „*Tervezet a latin írók olvasásához*” c. pataki előadásában [7] azt mondja, hogy az *anyanyelv, köztük a cseh és a magyar nyelv is*, „*a szók virágaival, alakzatokkal, képekkel, közmondásokkal és más ékességekkel annyira bővelkedik, hogy virágot virággal, drágakövet drágakővel lehet mindenütt szembeállítani*”. A magyar nyelv iskolai használatát sürgető kortársakban (így TOLNAI DALI JÁNOSban is) ezzel és ehhez hasonló megnyilatkozásaival azt is tudatosította, hogy a magyar nyelv méltó társa a latinnak (a kortárs MEDGYESI PÁL is ezidőtájt vallja ugyanezt) [8], s arra is alkalmas lehet, hogy majd átvegye az iskolai oktatásban a latin nyelv szerepét. COMENIUS már hazánkba jövelele előtt is éppen az anyanyelv jelentőségének kiemelésére szánt sorokban emlegeti a magyar nyelvet is. A *Magna Didactica* (1638) hasábjain pl. a *hasznos és szükséges élő nyelvek* (francia, német, cseh) között említi meg a *magyar nyelvet is*, s azt is megjegyzi, hogy a közélet szempontjából szükséges az anyanyelvet is tanulni, művelni. COMENIUS azt is mondja, hogy minden nép számára előnyös a *szomszéd nyelvek ismerete is*: így fontos pl. a *magyar nyelv ismerete, a magyarokkal szomszédos népek, (pl. a lengyelek) fiai számára*: „*Necessariae vero sunt ob domesticam vitam vernacula, ob conversationem cum vicinis vicinae linguae ut Polonis est hic Germanica, alibi Hungarica...*”

COMENIUS különben gyakran utal SZENCZI MOLNÁR ALBERT-re is. SZENCZI nyelvtana bevezetőjében is azt olvashatta COMENIUS, hogy a magyar nyelv „*utilis ac necessaria lingua*”. (*Novae Grammaticae Ungaricae Libri Duo*, 1610.)

3. COMENIUS és a magyar nyelv problematikájának központi kérdése: miért szentelt COMENIUS oly nagy figyelmet a magyar nyelv iránt is. A helyes választ COMENIUS nyelvszemléletében találjuk meg. COMENIUST a vulgáris nyelvek, köztük a magyar nyelv nagyobb fokú megbecsülésére, nyelvszemlélete és ebből eredő pedagógiai elve és gyakorlata vezette el [9]. Az az elvi állásfoglalása, hogy „*discant Latina ductu Vernaculae notae*”, Patakon a gyakorlatban azt eredményezte, hogy a latin nyelvű iskolai nyelvi oktatásban tért kapott a magyar nyelv is, mint kiegészítő ugyan, de majd látni fogjuk, elég gyakran került szóba e kiegészítő szerepben is nyelvünk kifejező ereje, egy-egy nyelvtani sajátossága.

A *De Latinae Sermonis Studio... Dissertatio* (1637) és a *Methodus Linguarum Novissima* (1648) lapjain az anyanyelvekkel kapcsolatban kifejtett elgondolásai („*vernacula volumus, proprium in usum civis genti destinata, ut linguam suam a fundamentis intelligere discant om-*

nes . . .”, „*per vernacula ad peregrina*”, a pataki gyakorlatban [„*quiquid nobis circa Methodum, Linguarum novissimam, ad Hungaricae Juventutis usum accomodandam . . .*” (De reperta ad Authores Latinos 1651)] a magyar nyelv iskolai szerepének bővülését is eredményezte. [„*Evades promptus utriusque linguae (sc. Latinae et Hungaricae) usu*” („Grammatica Janualis: De usi Grammaticae cap. XV.)], illetőleg szélesebb körben is tudatosította a magyar nyelvvel kapcsolatban is, hogy nemcsak a latin nyelvet lehet és kell művelni, hanem érte és vele az anyanyelvet is, s nemcsak a latin nyelvet lehet szabályokba foglalni, hanem az élő nyelveket is. COMENIUS az anyanyelvek iránti rokonszenve oldaláról nagy eredménynek és haladásnak könyveli el azt is, hogy már a vulgáris nyelveket is lehet és szabályozzák is grammatikákkal [„*. . . regulis includi possunt, atque adeo inclusae iam sunt . . .*” (Magna Didactica: XXII. 12.)].

A grammatikákkal is szabályozott vulgáris nyelvek között emlegeti COMENIUS a magyar nyelvet is. Számon tartja SZENCZI MOLNÁR grammatikáját is. Sokszor idézi, sokszor hivatkozik rá. [„*. . . uti Molnarus in Grammatica Hungarica docet*” (Meth. C. IV.), *. . . quae praeceptis per omnia veris (vulgares enim omnes) etiam Molnariana Hungarica, hiatibus et erroribus scantent . . .*” (Grammatica Janualis. ODO. III. 425)] stb., stb.

II.

1. Bár COMENIUS a latin nyelv tanításának új módszereit kutatta, utalt arra is, hogy az új nyelvi módszer nemcsak a latin nyelv tanítására vonatkozik, hanem általában utat nyit arra, hogy minden nemzet ezzel arányosan művelje saját nyelvét is [10].

A tanulók anyanyelvi műveltsége mélyül azzal is, hogy alkalmuk van a latint anyanyelvük sajátosságaihoz is mérni, a vulgáris nyelvek és a latin közötti összehasonlítást is elvégezni, az eltérő sajátosságokat is megérteni. A gyakorlatban ezért került sok magyar grammatikai ismeret is COMENIUS vestibularis, janualis és atrialis grammatikájába bele. COMENIUS így azt is lehetővé tette, hogy a latin nyelv szolgálatában aránylag bő magyar grammatikai ismereteket is oktattak Patakon a magyar tanulóknak.

A korabeli filológiai értekezések, nyelvtudományi munkálatok (Carolus Bovillus: De differentia vulgarium linguarum, 1533. S. Guichardus: Harmonia Etymologica linguarum, 1606, M. G. Crucigerus: Harmonia linguarum, 1616, Th. Hayne: De linguarum Harmonia Dissertationes, 1648) gyakrabban vonják be vizsgálatuk körébe a vulgáris nyelveket, köztük a magyar nyelvet is. Különös figyelemmel vizsgálják azokat a kérdéseket, amelyek a nyelvek összefüggéseivel (harmonia linguarum), a nyelvrokonsággal, a nyelvek fejlődését vizsgáló problematikával (origo, compositio, sructura) kapcsolatosak. COMENIUS nagy hasznát veszi a kapott eredményeknek, különösen azoknak, amelyek a nyelvfejlődés és változás, illetőleg a nyelvművelés kérdésében haladóbb felfogást tükröztek.

2. A különböző vulgáris nyelvekkel kapcsolatos vizsgálódás kiterjed az egyes nyelvek fonetikai képének, s nyelvtani szerkezetének jellegzetes sajátosságaira is. BIBLIANDER pl. (*De Ratione communi omnium linguarum*, 1548) nemcsak a három „szent nyelv” (héber, görög, latin), hanem a vulgáris nyelvek egy-egy hangtani sajátosságaira is utal. [görög: ore rotundo loqui, crebriores habent vocales; héber: literas asperiores et syllabas r, s, cz, sch, saepius usurpat; német: aspera et barbara magis; szláv nyelvek: crebriores densat consonantes... stb.].

VIVES, VALLA, VOSSIUS, ERASMUS, RATICHIUS, LUBINUS, STURMIUS, SIPONTINUS különösen elősegítik a vulgáris nyelvek vizsgálatát és önálló művelését annak az elvnek hangoztatásával, hogy „*praeceptor vernaculam puerorum linguam exacte cognoscet, ut commodius per hanc et facilius erudititas illas tradat*” — *omnia primum in lingua vernacula*” [11].

COMENIUS valójában ezeket a gondolatokat fejlesztette tovább, s aktualizálta éppen a magyar nyelvre pataki évei alatt: *Quiquid notius est praecedat, vernacula Latinae semper praeerat* — „*Omnium Linguarum studium post vernaculum*”. A latin nyelv és a vulgáris nyelvek viszonyát illetően érdekes ellentmondás született nála is. A vulgáris nyelv, az anyanyelv egyrészt segíti a latin nyelv sikeresebb tanítását, másrészt fertőzi az ún. „tisztá latinságot” barbarizmusokkal (hungarizmus, germanizmus, polonizmus, gallicizmus stb.) Mat. CORDERIUS (*De emendatione corrupti sermonis Latini*, 1580), NICOLAI PEROTTI (*Grammaticae institutiones*, 1512) és VOSSIUS (*De vitiis Sermonis et Glossematis Latino-Barbaris*, 1645) külön és értekeznek erről a kérdésről. VOSSIUS példatárát a különböző vulgáris nyelvek megfelelő példáival is telíti. Így közöl magyar nyelvi adatokat is. Műve 812. lapján is ezt olvassuk: „*Germani truffen (jocari), sane Unqaris etiam jocus dicitur trefa: unde jocosus iis trefaas, jocari trefalni...*” Hivatkozik a *király* magyar hangsorra is („*Kiral... ea vocabula Ungaris regem signat*”), a *cantharus* szóval kapcsolatban is utal a magyar nyelvre („*At cantharus est vas potorium... inde Kanne dicitur germanis, ac Belgis, imo et Ungaris*”).

3. COMENIUS több vulgáris nyelv jó ismerete alapján (a „*linquis nobis praenotis*” között említi a *cseh*, a *lenqyel* és a *német* nyelvet, de utal nyelvi példái között a *finn*, a *magyar*, az *olasz*, a *francia*, a *spanyol* nyelv egy-egy jellemző sajátosságára is), azt is jól látta, hogy „*omnis lingua habet idiotismos suos* [„*Hungarismos, Slavonismos, Germanismos (Scholae Pansoficae Delineatio) Polonismos, Italismos (Grammatica Atrialis: XII. C.)*], *et dialectas suas*”. Elméleti munkájában (*Methodus Linguarum Novissima*) és nyelvkönyveiben (*Janua, Vestibulum, Atrium, Orbis*) erre vonatkozólag is bő példaanyagot szolgáltat. [Pl. *Latinus dicit animam agere pro mori*”, ezt nem mondhatja hasonló szerkezettel a német. A „*die Seele thun*” nyelvi forma helytelen, a helyes kifejezés: „*in den letzten Zügen sein*” (Meth. C. V.), vagy: „*In sententia idiotismus est: cum integer sensus sic enuntiatur, quomodo in alia Lingua non potest ut hoc Latinum: Memini me vidisse, vel, videre... Ich gedencke, dass*

ichs gesehen habe. Pamatugi ze sem widel. — Hung.: *Emlekeztem rea, hogy lattam . . .*” (Grammatica Atrialis: Cap. III. 4.)] A „*vinum Hungaria*” kifejezést is az „*e Hungaria*” nyelvi forma helyett idiotizmusnak jelzi. (vö. Adnominum Idiotismi: Atrium, Patak). COMENIUS a nemzeti nyelvek, a vulgáris nyelvek ez eltérő sajátosságaira is elsősorban a latin nyelv alaposabb megismerése céljából utal latin grammatikáiban, de ugyanakkor gondol arra is, hogy ezzel a módszerrel is „*perpoliantur linguae vernaculae*”, mert nemcsak a latin nyelvet, s annak nyelvtani rendszerét tanítja az anyanyelv beiktatásával (*Latinum ductu Vernaculae*), hanem az anyanyelvet és nyelvtani sajátosságait a latin segítségével (*vernacula Latinae ductu*).

A pataki tankönyvek (*Vestibulum, Janua, Atrium*) nyelvtani részében tehát ezért találunk értékes, a magyar nyelvtani rendszerre jellemző, s az indogermán nyelvektől eltérő sajátosságok bemutatására szánt sorokat. Ezzel COMENIUS a magyar nyelv grammatikalizálásának fejlődését is elősegítette.

4. COMENIUS értékes megjegyzéseket közöl pl. az egyes vulgáris nyelvek jellegzetes artikulációs bázisáról is (De Linguarum articulatione): „Sunt, qui syllabas formant sine vocalibus, ut Bohemi in vocibus *olk* („lupus’), *prst* („digitus’) . . .” [Meth. Ling. Nov. IV. C. 8.] A nyelvek sajátos hangzásával kapcsolatban is van mondanivalója: „*Lingarum sonus gratus vel ingratus: haec murmurare, illa sibillare, alia stridere, alia grunnire alia tonare*” (Meth. IV. C. 12.) A latin nyelv hangzása szerinte is: *pulchra, grata, suavis*. Egy-egy vulgáris nyelvben vannak „nehézben” képzett hangok, mint pl. az angolban a *th*, a lengyelben a nazális magánhangzók („per nares efflandum a vel e etc.”) (Meth. VI. C. 17.) stb., stb.

A magyar nyelv artikulációs bázisának jellemzésére is ki-kitér. COMENIUS pl. azt is észreveszi és konstatálja, hogy a latin nyelvnek az egyes népek ejtésében, éppen az egyes vulgáris nyelvek artikulációs bázisának hatására sok jellegzetes kiejtési sajátága is kialakult: „*pronuntiatio Latinae Linguae nunc varie a variis populis corrupta est . . .*” Különösen az angolok „latin ejtését” emeli ki ebben a tekintetben. Bár azt mondja, hogy „*Poloni et Hungari cum Bohemis observent legitimos accentus*” (Meth. XIX. C. 12.), mégis a magyarországi latin ejtésnek egyik legjellemzőbb jellegzetességére, az *s-ezésre* (vö. *sors, voks, juss* stb.) is figyelmeztet: „*S quomodo sonat? . . . pessime Hungari, ubique simplex s tanquam sch, contra omnium Gentium consuetudinem . . . : s latinum proferendum est, ut Hungaricum sz!*” (Grammatica Janualis: C. II. 21. Patak 1652). BÁRCZY a *Magyar Nyelv* hasábjain (55: 517–518) megjelent közleményében (COMENIUS a magyarországi *s-ező* latin kiejtésről) méltán sajnálkozik, hogy COMENIUS nem szól arról, hogyan módosult a magyarországi beszélt latinságban az intervokális helyzetben lévő *s* ejtése.

5. A *Methodushoz* kapcsolt grammatikai részben és iskolai nyelvtankönyveiben feltűnően sok *hangtani* ismeretet közöl. Különösen értékesek az egyes hangok artikulációjával kapcsolatos megjegyzései. Részletesen leírja a beszélő szerveket (*organum literas formandi: lingua,*

guttur, palatum, dentes, labia, nares etc), a hangok képzésének módját, s közben bő hangtani elemzéseket is nyújt. A helyes ejtéssel kapcsolatban kitér a *kiejtés hibáira* is, így sok *logopediai* vonatkozásra azért is felhívja a pedagógusok figyelmét, hogy a helyes ejtés őrei is lehessenek. („*Ecquidem ore Literas formare pueri jam sciunt usu . . . tu industriale Praeceptor discipulis permonstrare . . .*”) COMENIUS azt is előírja, hogy a beszédhibás gyerekekre is gondja legyen az iskolának: „*Artis loquendi incunabula hic est. Praesertim si qui discipulorum fuerint blaesi vel trauli, vel alias male pronuntiantes, vitii dediscendi hic locus et occasio est.*” (Janua. Patak 1652: Grammatica Janualis). A magyar iskolának a helyes ejtésre, a szép beszédre nevelés is fontos feladata. Ezt hazánkban először COMENIUS hangoztatta. Az egyes hangzók pontos, világos ejtésére is ügyelnünk kell — írja COMENIUS. — Itt elsősorban arra gondolt, hogy a zöngés és zöngétlen hangok korrelációjában a zöngesség és zöngétlenség felcserélése, a zöngés hangok zöngétlen ejtésében keletkezett ejtési hiba súlyos nyelvi hibát eredményezhet, hiszen a zöngesség és zöngétlenség foném értékű hangsajátság, s a hangsorokban a jelentés elkülönítésében is szerepe van (vö. *domus* ~ *tomus*, *ficus* ~ *vicus*; *bab* ~ *pap*). Ezért emelte ki: „*neque confundes pronuntiando B et P, F vel V . . .*” (Grammatica Janualis).

COMENIUS ui. azt is helyesen látta és tanította, hogy a hangalak és a jelentés szoros egységet alkot: hangalak nélkül nincs szó, de a jelentés nélküli hangsor sem szó egy adott nyelven belül: „*Vox (= hangsor, szó) quid est? Sonus articulatus, aliquid significans. Ergo sonus nihil significans non est Vox? Non est, ut Bofit, Buhal, Krór, Sopant, neque Latinae voces sunt, neque Hungaricae, aut Slavonicae vel Germanicae, quia illorum auribus nihil significant . . .*” (Grammatica Janualis: C. IV.).

6. A *hangsúly* kérdéseiről is bőven szól, (vö. *Annotationes super Grammaticam Novam Janualem*), s finom megfigyelést rögzít a *magyar nyelv hangsúly viszonyairól, a helyes magyar hangsúlyozásról* is: „*Hungari, quia ubi accentum vident in radice, eundem retinent in derivatis et compositis . . .*” (vö. *vér*, *vérben*, *véresen*, *vérmérgezés* B. J.) Azt is megjegyzi, hogy éppen ez a magyar hangsúly-sajátság az oka annak, hogy a magyar diákok gyakran vétenek a latin helyes hangsúlyozása ellen („*pronuntiationem Latinam depravent . . .*”). A latinban ui. a hangsúly „*non retinere semper in eadem syllaba, sed variare: venimus — venimus . . .*” Az indogermán nyelvek hangsúly-viszonyai miatt a német tanulók COMENIUS szerint kevesebb hibát vétenek a latin nyelv hangsúlya ellen, mint a magyar, lengyel és a cseh diákok, nem is kell számukra sok és jól szabott hangsúly-szabályokat szerkeszteni, annál inkább szükséges ez pl. a *magyar diákok számára*: „*Nec enim Germanis de Accentu Latino tam operose regulas praescribi opus est, atque Polonis, Bohemis et Hungaris: quia naturaliter rectius pronuntiant . . .*”

7. A magyar és a latin nyelv összehasonlításában különösen sok szerkezetbeli, alaktani különbségre mutat rá COMENIUS. Itt értékes előzményekre is támaszkodhatott (Sylvester) és támaszkodott (Szcenci Molnár, vö.: *uti Molnarus in Grammatica Hungarica docet . . .*”).

Különösen kiemelte a magyar nyelvnek *jellegzetesen toldalékoló* nyelv voltát. „Voves quibusdam sunt monosyllabae omnes, ut Chinensibus: aliis radices saltem, ut Germanis. Aliis sunt longiores, ad octo syllabas usque et novem, imo *Hungaris esse voces 14 etiam syllabarum...*” „nec voces aut *monstrose prolixas, ut Hungarica...*”

A magyar nyelv alaki vonatkozásaival kapcsolatban is sok értékes megjegyzés olvasható COMENIUS tankönyveinek grammatikai részében. A magyar szavak alaki változásaival kapcsolatos észrevételeit a latin nyelv megfelelő alakjaihoz fűzi. Az igék ragozása példatárában magyar igealakokat is felsorol, mondván: „singulis terminationibus Latinis Vernacula semper adiungi curando”: *ar — are: szantani; ara — tu: Szancs (sic!) te; arate vos: Ti szancsatok (sic!); aro ego: Szantok en, aras tu: Te szantasz etc. (De vestibulari Praxi ad Praeceptorem).*

A pataki januális grammatika 5. fejezetében az igék ragozását tárgyalja, s több magyar nyelvtani rendszerbeli sajátásra is utal. Így említi meg, hogy a magyar főnévi igenév képzője a *ni*: „Hungaricus infinitivus semper exit in — *ni*” (vö. Szenczi Molnár: observatio de formatione infiniti...)

8. A latin nyelv esetragozásával, esettanával kapcsolatban is több magyar nyelvi sajátásra utal. A latin nyelv hat esetével (casus) szembe állítja a magyar nyelv nyolc esetét, s megjegyzi: „habent autem casus alii plures, alii pauciores... Germani quattuor, Graeci quinque, Latini sex, Slavi septem, *Hungari octo...*” (Meth. IV. C. és Meth. Gram. Janualis).

COMENIUS Szenczi Molnár nyelvtana alapján ítélkezett. Szenczi Molnár ui. a hat eset mellé vette hetediknek a *mutativust* (fává, borrá, vízzé, stb.), s jegyzetben nyolcadiknak az *adverbiálist*, az *assimilativust* (magyarol, deákul stb.) [vö.: Szenczi Molnár: Grammatica: X. De Casu: „*Mutativus casus Ungarorum proprius est... habent praterea Ungari casum Adverbialem vel Assimilativum...*”]

9. COMENIUS, mint Szenczi Molnár is a magyar nyelvet, a magyar nyelv nyelvtani rendszerét még a latin nyelv grammatikai rendszeréhez méri, s COMENIUS is a *hatesetes* latin névszó ragozási rendszerben, illetőleg rendszerhez idomítva mutatja be a magyar névszóragozást is: „Nomen per diversas terminationes flectitur, ut

*Domin — us, — e, — i, — e etc —
Úr, úré, úrnak . . . etc.*

Hogy hány eset van a latinban, kérdés és felelet alapján szerkesztett latin és annak megfelelő magyar példában szemlélteti:

Singularis:

1. *Quis ibi stat? Domin — us...* az *Úr*
2. *Voca illum! Ó Domin — e...* *Úram*
3. *Cujus est Vox? Domin — i...* az *Úré (Úr-é)*
4. *Cui servis? Domin — o...* *Úr-nak*
5. *Quem vides? Domin — um...* *Úr-at*
6. *Cumquo ibis? Domin — o — Úr-tól (?)*

Pluralis:

1. *Qui sunt isti? Domin — i — ... az Ur-ak*
2. *Voca eos! Ó, Domin — i — ... Urak*
3. *Quorum vox? Domin — orum ... Ur-aké*
4. *Quibus servis? Domin — is... Ur-aknak*
5. *Quos vides? Domin — os ... Ur-akat*
6. *Cum quibus ibis? Cum Domin — is Ur-aktól (?)*

SZENCZI MOLNÁR nyelvtanának XII. fejezetében ugyancsak a *dominus* — úr szó ragozását mutatja be:

	Sing.							Plur.
nom.	Úr	—	—	—	—	—	—	Urac
voc.	O, Úr	—	—	—	—	—	—	ó, Urac
gen.	Úré	—	—	—	—	—	—	Uraké
dat.	Úrnac	—	—	—	—	—	—	Uraknac
acc.	Urat	—	—	—	—	—	—	Urakat
mut.	Úrrá	—	—	—	—	—	—	Uracká
abl.	Úrtól	—	—	—	—	—	—	Uraktól

SZENCZI már hét esetet vett fel. Érezte azonban, hogy a latin ragozási paradigma a magyar nyelv számára így is szűk, s ezért még nyolcadik esetnek felvette az *adverbialist* is. COMENIUS Szenczi alapján említi, hogy a magyar nyelvben nyolc eset van, de példatárában, mivel a latin esetragozást kívánta bemutatni, csak a 6 latin eset magyar megfelelőit sorakoztatja fel magyarul. Hogy az idézet példákban is Szenczit követi, az *ablativus magyar megfelelője rá a tanú.*

10. Igen értékes megjegyzést olvashatunk COMENIUSnál éppen magyar évei tapasztalatainak és magyar munkatársainak jóvoltából a *nyelvtani nem problémájával kapcsolatban*. COMENIUS ui. utal arra, hogy a magyar nyelv egyik sajátos vonása: *nincs meg benne a genus kategóriája és nincs a magyarban nyelvtani nem szerinti egyeztetés sem*. Ebben a tekintetben tehát COMENIUS és magyar munkatársai *teljesen függetlenítik magukat a latin grammatikától*. Egyértelműen mondja ki COMENIUS grammatikája a tételt: „*Hungarica lingua caret genere neutro: imo neque masculinum et femininum, nisi re distinguit.*” (Vestibulum: Rudimenta Grammaticae: De nomine, C. II.).

A latin melléknevek (De adnomine, C. III.) tárgyalása alkalmával is ezt jegyzi meg: „*Est autem omne Adnomen trium generum: ut bonus, bona, bonum ...*”, majd ezt a magyar nyelvtani rendszerbeli sajátóságot emeli ki: „*Hungarice genus in Adnomine non dignoscitur: Dicimus enim perpetuo: jo, jo, jo.*” COMENIUS azt is kifejti, hogy a latinban a melléknév, a jelző megegyezik a jelzett szavával nemben, számban és esetben, s a latin melléknevek vagy három, vagy kettő, illetőleg egy végződésűek: „*Adnomen apud Latinos est vel trium terminationum: ut Bonus, a, um, vel duarum terminationis, ut Brevis, breve, vel unius terminationis ...*” Ezután azt jegyzi meg, hogy „*apud Hungaros semper unius terminationis ...*” (Vest. Gram. Cap. III.)

11. A *civitas pulchra* szintagmatikus kapcsolat tagjain létrejött nemben, számban és esetben való egyeztetésre is rámutat, s külön is felhívja a magyar tanulók figyelmét arra, hogy ez az egyeztetés nincs meg a magyarban: „Sed NB Hungaricus sermo Regulam hanc (Sc. adstruitur Nomini adnomen simili numero, genere et casu) non observat: quia Nominum et adnominum generibus non variatur.” (uo.) Pataki munkatársai és saját magyar nyelvi tapasztalatai mellett részben SZENCZI MOLNÁR nyelvtana is forrásul szolgált e jelenségek leírásához [vö. SZENCZI (Gram. Lib. I. Cap. VIII.): „Adjectiva Ungarica sunt unius tantum terminationis, ideoque omnia sunt generis omnis . . . , non mutant terminationes pro diversitate generis . . . stb., stb. Vö. még (Lib. II. C. III. De convenientia nominis cum nomine): „Adjectiva omnia sub eadem terminatione praeponuntur omnium generum substantivis, quae sola recipiunt numeri et casuum varietatem, ut: jó férfiú, bonus vir; jó aszszonnac, bonae mulieri; jó búzát ad: bonum frumentum dat stb., stb. . . .”] Akkor is magyar nyelvtani ismeretekre tanította COMENIUS a magyar tanulókat, amikor az *acutum ingenium* jelzős kifejezés ilyen szórendjével kapcsolatban azt jegyzi meg, hogy a magyar nyelvben a jelző legtöbbször megelőzi a jelzett szót: „Hungaris et Germanis adjectiva nonnisi praecedunt” (Grammatica Atrialis). A *homo petulans* szintagmatikus kapcsolat szórendje helyett használt *petulans homo* szórendi formát a *hungarizmusok* között is elszámolja. (Grammatica Atrialis, Cap. IV.)

A birtokos jelzős szerkezetekkel kapcsolatos tudnivalók között nemcsak azt jegyzi meg, hogy a latinban „additur Nomini nomen ejus, cujus res est, in Genitivo, ut Magister Artium, civitas Hungariae . . .”, hanem utal arra is, hogy „Hungari Genitivi loco usitatus ponitur dativus: in exemplis vides . . .” (Vest. Gram. C. XI).

Arra is utal, hogy a *hominis ingenium* (‘az ember értelme’) nyelvi formában a magyar nyelv szellemének megfelelő hungarizmust kell látnunk. A magyar nyelvben ui. a genitivus, a birtokos jelző, a birtokost jelölő szó megelőzi a birtokot kifejező szót, a birtokszót: „Hungaris Genitivus semper praecedit: nominativus sine aurium laesione non potest” (Grammatica Atrialis, Cap. IV). Azaz nem fordíthatjuk meg a szórendet, mert helytelen lesz a magyarban ez a nyelvi kifejezés: *értelme ember*.

III.

1. COMENIUS a *Methodus Linguarum Novissima* lapjain (Cap. III. 25) a nyelvek rokonságáról (De cognatione Linguarum) is értekezik. Azt állítja, hogy „Quatuor sunt nunc cardinales Europae linguae: graeca, latina, germanica et slavica, sub quas caeterae possunt reduci”. Kapcsolatba hozza egymással a görög, a latin, a germán és a szláv nyelveket (görög, latin, olasz, spanyol, francia, dán, svéd, angol, cseh, lengyel, orosz, bolgár stb.), majd azt állapítja meg, hogy: „Hungarica ad nullam harum refertur, quia in Europa hospes est, cum Asianis, unde venit cognationem retinens”.

2. COMENIUS ezzel a felfogásával valójában újra melegíti azoknak a nézetét, akik előtte már hirdették a magyar népnek és nyelvének „keleti”, „ázsiai”, „szkitai”, „hún” eredetét. COMENIUS által is forgatott, s 1573-ban kiadott *Thesaurus Linguae Latinae* lapjain is az olvasható, hogy a magyarok: *hunok*, s a magyar nép „*gens Scythica et ferocissima...*” [12]. COMENIUS Patakon nem véletlenül szólít így meg bennünket: „*mei Hunni... Kedves Hunjaim*”, s nem véletlenül emlegeti velünk kapcsolatban a „*Scythia vadság*”, a „*scythia foltok*” kifejezéseket [13]. Már a XV. században volt olyan vélemény (vö. SYLVIUS PICCOLOMINI: *Cosmographia*, 1458), hogy a magyarok rokonai az Ázsiában élő szkitáknak, illetőleg „a jugoroknak”, s nyelvük is egyező [14]. A magyar—jugor nyelvrokonság tényét emlegeti MIECHOW Mátyás is (*Tractatus de duabus Sarmatiis*, 1518). A magyar nyelvet a *jugriai népek nyelvével rokonítja*, s azt is megjegyzi, hogy „*addiderunt nostri hungari aliqua vocabula ex Slavonico idiomate: earum rerum, quae in Scythia et Juhra non reperiuntur*”. HERBERSTEIN is értékes adatokat sorakoztat fel a magyarok nyelvére és származására vonatkozólag is. Ő is emlegeti *Jugriát (Juharia)*, „*ex qua olim Hungari progressi, Pannoniam occuparunt.*” *Jugria* lakói nyelvének a magyar nyelvvel való rokonságára is utal egyik mondatában: „*Aiunt Juharos in hunc diem eodem cum Hungaris idiomate uti*”, bár azt is megjegyzi, hogy „*quod an verum sit, nescio, nam etsi diligenter inquisierim neminem tamen eius regionis hominem habere potui, quo cum famulus meus, linguae Hungaricae peritus colloqui potuisset...*” (*Rerum Moscoviticarum...* 1549.)

COMENIUS kezébe kerülhetett ODERBORNUS (Oderborn) rigai predikátor könyve is (Joannis Basilidis Magni Moscoviae Ducis vita, 1585), amelyben ismét csak a magyar—jugor nyelvrokonságról olvasható: „*Jugrij quidem in hodiernum diem idem cum Vngaris idioma Vsurpant*” [15].

3. COMENIUS gyakran vetett össze nyelveket, s mutatott rá az egyes nyelvekben található közös vagy eltérő rendszerbeli, alaki stb. sajátságokra is. Feltűnő, de semmiképpen nem véletlen, hogy COMENIUS a magyar nyelvnek egy jellemző nyelvtani, rendszerbeli sajátságát éppen a *finn nyelvben is megtalálható sajátssággal veti egybe*. Amikor a *vestibularis grammatica* lapjain a latin praepositiookról szól (Cap. VII.), megemlíti, hogy: „*His respondentes Voculas Hungari non praeposunt, sed postponunt. Illis ergo verius dicenda essent postpositiones.*” Különben ugyanezt állítja SYLVESTER is nyelvtanában (*Grammatica Hungaro—Latina*, 1539): „*Illudque non est omittendum, quod praepositiones in nostro sermone non semper praeposuntur..., sed nonnunquam posponuntur...*” Az a meggyőződésünk, hogy COMENIUS, illetőleg pataki munkatársai SYLVESTER nyelvtanát is forgatták, s SZENCZI MOLNÁR grammatikája mellett SYLVESTER műve is forrásul szolgált a magyar nyelvtani rendszer egy-egy jellemző sajátosságának regisztrálásánál.

4. COMENIUS fentebb idézett megjegyzéséhez hasonló megnyilatkozás látott napvilágot már a *Methodus Linguarum Novissima*-hoz csatolt *Janualis* nyelvtan XII. részében (vö. ODO I. 2. r. 313.) Itt azonban

egy olyan momentumról is számot kell adnunk, ami igen figyelemre méltó, mert COMENIUS a *magyar nyelvet a finn nyelvvel veti össze, utalván a két nyelv egy közös sajátságára*: „*Sunt sane Linguae, quae voculas ejusmodi non praeponunt, sed posponunt, ut Hungarica et Finnica.*” Igaz, sehol nem mondja ki egyértelműen, hogy a magyar és a finn nyelv rokonnyelvek, de éppen a két nyelv egy közös sajátságának kiemelésével is lökést adott, illetve adhatott azoknak a XVII. századi íróknak, tudósoknak, akik „felderítő tapogatózásokat” [16] végeztek a finn—ugorság felé is nyelvünk rokoni kapcsolatainak keresésében. COMENIUS különben mindkét nyelvet ismerte, sokat olvasott róluk. Svédországi útján és tartózkodása alatt (*Norköping, Stockholm*, egyik levele 1642-ben *Finspangu*-ban kelt, stb.) a finn nyelvvel kapcsolatban elmélyültebb ismereteket is szerezhette. Helyesen utalt tehát VERTES O. ANDRÁS is arra [17], hogy COMENIUS a finn nyelvre vonatkozó ismereteit irodalmi forrásaiból is szerezhette, pl. BUREUS nagyon elterjedt könyvéből (*Regni Sueciae . . . descriptio*, 1631). BUREUS idézett könyvében többek között a finn nyelv jellemző sajátságairól is szól, s különösen ez a mondata érdekes most számunkra: „*tertia eius proprietates est, quod voculae quae in aliis linguis a praeponendo praepositiones vocantur, in Finnica lingua semper postponunt.*” A különféle nyelvek sajátságait tervszerűen vizsgáló COMENIUS a *Methodus* írása közben feltétlenül érdeklődéssel olvasta azokat a műveket is, amelyek a finn nyelv, illetve nyelvek nyelvtani rendszeréről adtak ismertetést (pl. *Aeschillus Petraeus*: „*Linguae finnicae brevis institutio*”). A *Methodus* hasábjain is arról tesz bizonyosságot, hogy ismeri a finnugor nyelveket. Az európai nyelvek között emlegeti a *finn*, a *lapp*, a *liv*, az *észt* stb. nyelveket is (vö. Cap. XXVIII. 14). A *linguarum varietas*-t, a nyelvek különbözőségét, változatosságát bemutató szókészleti példái között finn szót is szerepeltet (vö. Meth. C. III. 3: *caput — Koppff — head — Glowa — foe — pää[s]* stb.)

A magyar és finn nyelv egy, az előbb idézett sajátságának regisztrálásán túl COMENIUS nem beszél a magyar és finn nyelv rokonságáról. A XVII. században már mind erősebben tért hódít a magyar nyelvnek a finn nyelvekkel való rokonítása is (vö. *Tröstler, Fogel, Stierhielm* stb.). Ehhez a rokonítási úttörő munkához COMENIUS legfeljebb ösztönzést adhatott a már előbb említett párhuzamos sajátság megmutatásával is. Valószínűleg LEIBNIZ nyomán (vö. *Brevis designatio meditationum de originibus gentium*, 1668) terjedt el ugyanis az a nézet, hogy COMENIUS *állította először a magyar nyelvnek a finn nyelvekkel való rokonságát* [18]. LEIBNIZ ti. ezeket írja erre vonatkozólag: „*Porro nulla linguarum Europaeae Hungariae aequae ac Finnicae accedit, quod Comenius, quantum sciam, primus notavit. — Hungaricam autem linguam in multis Fennicae consentire iam Comenius in didacticis notavit . . .*”

LEIBNIZ állításait ismétli J. G. ECKHART (*Commentarii de Rebus Franciae Orientalis*, 1729): „*Hungaros vero dialecto uti, quae cum una lingua Finnica convenit, Comenius primum observavit.*” ECKHART szerint FOGEL Márton hamburgi orvos és polihisztor is COMENIUS

nyomán foglalkozott a finn—magyar rokonság kérdésével: „*Martinus Fogelinus Philosophus et Medicus olim Hamburgensis inde occasionem sumit: plurima vocabula Finnica et Hungarica conferendi...*”

SAJNOVICS János is (*Demonstratio... 1770*) ECKHART nyomán hirdeti, hogy COMENIUS volt a magyar—finn nyelvrokonság első észrevévője: „*Eccardus ait: Hungaros dialecto uti, quae cum una Finnica convenit, COMENIUS primum observavit.*” Az 1790-es években újra melegítik ezt a felfogást: J. HAGER (*Neue Beweise der Verwandtschaft der Hungarn mit den Lappländern, Wien, 1793*): „...so ist schon Komenius im vorigen Jahrhunderte auf diese Entdeckung gerathen...”, BEREGSZÁSZY Pál (*Ueber die Aenlichkeit der Hungarischen Sprache mit den morgenlaendischen, 1796*): „schon Komenius, Rudbeck... entdeckten die Lapplaendisch—Fennisch—Ungarische Verwandtschaft...”, DÉCSY Antal (*Az Magyar Oroszokrul való igen rövid Elmélkedés, Kassán, 1797*): „...sok nyelvekben (lapp, finn) lehet találni olly szót, melly az Hunnusok nyelvével megegyez, valamiben, ezt próbálták: Commenius, Fogelius, Stiling, és Sajnovits...”)

Eddigi adataink alapján tehát COMENIUST nem tekinthetjük a finn—magyar nyelvrokonság első tudatos hirdetőjének, de azt megállapíthatjuk — VERTES is utalt már rá —, hogy a finn és magyar nyelv együtt emlegetésével ösztönzést adhatott e két nyelv mélyebb egybevetését célzó próbálkozásokhoz.

IV.

1. COMENIUS már hazánkba jövétele előtt, éppen a nyelvtanítás új útjainak és módszereinek vizsgálata révén sokat elmélkedik a nyelvről, általános nyelvészeti vonatkozásaiban is (*De Sermonis Latini Studio, 1637.*; *Methodus Linguarum Novissima, 1648*). Éppen ezirányú vizsgálódásai nyomán szerez bővebb ismereteket nyelvünkről is, s tesz értékes megjegyzéseket a magyar nyelvvel kapcsolatban. Témánk teljesebb értékű kifejtése érdekében hasznos feladatunknak tekintjük, hogy a továbbiakban COMENIUS nyelvünkkel kapcsolatos ismereteinek forrásait is feltárjuk. Hazánkba jövétele előtt a szorgalmas filológus már sok értékes megjegyzést írt le nyelvünkkel kapcsolatban is. Nem véletlen ez sem. COMENIUS magyar kapcsolatai korán jelentkeztek és egyre erősödtek. ALBELIUS, ALSTED és PISCATOR révén tankönyveit már 1633-tól használják a magyar iskolákban is. GELEJI KATONA ISTVÁN I. Rákóczi Györgyhez írt egyik leveléből pl. arról értesülünk, hogy az 1640-es években már magyar tanítványa is volt COMENIUSnak *Verese gyházi* János személyében [19], Magyarországra való meghívása is korán jelentkezik (1643). Az 1640-es évek elején már megjelenik COMENIUS tankönyveiben a *magyar szöveg*, a *magyar szótár* is. (Szilágyi Benjámín István Janua-fordítása; Tsaholczi—Bihari: *Index vocabulorum: A Janua szómutatója.*) Sors és hittársai („*coëxules nostri*”) nagy számban telepedtek le magyar földön is. Korán érdeklődik a magyar politikai életről és erőviszonyokról. Mindez arra is ösztönözte őt, a lelkiismeretes filo-

lógust, hogy forrásainak magyar vonatkozásait különös figyelemmel kísérje.

2. COMENIUS az 1650-es évekig az európai irodalomban (filológia, útleírás, nyelvészet, kommentárirodalom, történelem, szótár és nyelvtan stb.) már bő magyar vonatkozású forrásanyagot talált.

A továbbiakban éppen azokat az ereket kívánjuk feltárni, amelyekből és amelyekeken át a magyar nyelvre vonatkozó értesülések, észrevételek és tudományos értékű tudósítások és fejtegetések elindultak és bejutottak az európai filológiai irodalom vérkeringésébe, illetőleg COMENIUS műveibe is.

Ebben a keretben elsősorban azokat az adatokat tekintjük át, amelyeket COMENIUS valóban forrásként használt fel, s amelyekre TURÓCZI—TROSTLER (*A magyar nyelv felfedezése*) figyelme nem terjedt ki ilyen összefüggésben. Az előmunkálatok e kérdéssel kapcsolatban nagyon hiányosak, az adatok nagy része önálló forráskutatásaim alapján kerül most bele a magyar comeniológia vizsgálati anyagába.

3. COMENIUS különös figyelemmel kísérte a keleti, a cseh, a lengyel, a magyar források, s a nyugati humanisták, filológusok, nyelvtanírók (*Rhenanus, Erasmus, Valla, Melancton, Bibliander, Gesner, Scaliger, Thurneysser, Moibanus, Zaborowsky, Theseus Ambrus, Perion, Guichard, Sipontinus, Goropius, Crucigerus, Lazius, Statorius, Vossius, Calepinus, Alsted, Szenczi Molnár* stb.) írásainak a vulgáris nyelvekről vallott nézeteit, nyelvi adalékait. Ezekben az adatokban bőven talált magyar nyelvi vonatkozásokat is. A cseh és lengyel források közel álltak hozzá, s ezek is bőven nyújtottak magyar adatokat. BALÁZS János kutatásaiból tudjuk, hogy már HUSZ JÁNOS is tett értékes észrevételeket a magyar nyelv hangrendszeréről és hangkapcsolatairól. (*Orthographia Bohemica*) [20]. A krakkói magyar nyelvű értelmezésekkel megjelent tankönyvek (*Rudimenta, Puerilium colluquiorum formulae*, 1527.) sem kerülhették el figyelmét. A csehországi, a lengyel, és a német szótárirodalom termékeit is jól ismerhette, s a lexikográfiai és tankönyvírói munkálatokban is úttörő (*Linguae Bohemicae Thesaurus — Janua*) COMENIUS figyelmét aligha kerültk el a többnyelvű szótárak és a nyelvek összehasonlításáról elmélkedő írások magyar nyelvi adatai. [A krakkói MURMELIUS *lexikon* (*Lexicon Joannis Murmellii, cum Germanica et Hungarica interpretatione*, 1533), PESTHY Gábor hatnyelvű, a cseh iskolákban is használt szótára (*Nomenclatura sex linguarum*, 1538.), VERANCSICS Faustus *dictionaryuma* (1595.), LODEREIKER Péter Prágában kiadott hét nyelvű szótára (*Dictionarium septem Diversarum Linguarum*, 1605), SZENCZI MOLNÁR szókönyve (*Dictionarium Latino-ungaricum*, 1604, 1611, 1621) és nyelvtana (*Novae Grammaticae Ungaricae*, 1610.)] SZENCZI MOLNÁRT és CALEPINUS sok nyelvű szótárát maga is gyakran emlegeti forrásául (vö. *Pro Latinitate Januae*; 18. c.), Sok magyar nyelvi adatát Calepinus művéből meríti (*Dictionarium undecim Linguarum: Hungarica*, 1585.).

4. COMENIUS a nyelvtoktatás új módszeréről írt könyvében (*Methodus Linguarum Novissima*, 1637—1648) a nyelvek rokonságáról, összehasonlításáról is értekezik. „*De linguarum cognatione*” c. fejezet-

ben bemutatja a szavaknak a különböző nyelvek sajátossága szerinti jellegzetes hangszerkezetét is (Meth. III. cap.) Példái között *magyar hangsorok, magyar szavak is szerepelnek*, a következő összefüggésekben: „Nec ulla dati potest ratio, cur *panis* potius, dicatur *Panis* quam ~~panis~~ aut *Brodt*, aut *Chleb*, aut *Kruh*, aut *Kinier*”. (A magyar hangsorra vö. Calepinus: Kinyer adatát!) Amikor a nyelvek különbözőségeiről (*Linguarum varietas*) értekezik, kifejti, hogy az egyes nyelvek ugyanazokat a dolgokat nem ugyanolyan hangsorral nevezik meg, hiszen az egyes nyelvi elemek, így a hangsor és az objektív külső világ elemei között nincs reális, szükségszerű, közvetlen kapcsolat, a felhozott példasorban magyar szót is idéz: „easdem res non iisdem vocibus exprimunt linguae: κεφαλή *caput*, *Koppf*, *head*, *glowa*, *galwa*, *hlawa*, *foe*. (A magyar hangsort hibásan jegyzi ki forrásából: foemeg, Calepinusnál: Ung.: *foe* vel *fw*.)

Az idegen szavak jövevényszóvá válásának útját követve COMENIUS azt is megfigyeli, hogy az átvett idegen szavak hangkapcsolásukban is idomulnak az átvevő nyelvhez. Az „ab una lingua venientis et a pluribus gentibus usurpati, mireque contorti” hangsorok között *magyar szóra* is hivatkozik: „Lat.: *Johannes*, Germ.: *Hans*, Bohemi et Poloni: *Jan*, Hung.: *Janosz*...” (Meth.: III. C.)

5. A továbbiakban azokra a forrásokra is utalnunk kell, amelyekben COMENIUS magyar vonatkozásokat is bőven találhatott. A magyar földről, kincseiről, s ezzel kapcsolatosan természetesen a *magyar nyelv szótári szókészletének egyes elemeiről akkor nyert bővebb anyagot, amikor nyelvkönyvei (Vestibulum, Janua) és fizikája enciklopedikus anyagát állította össze.*

Ezeket a magyar vonatkozású adatokat azért is számba kell vennünk, mert velük kapcsolatban is tesz néhány értékes nyelvi vonatkozású megjegyzést. COMENIUS ugyanis gyakran szó nyelvi megjegyzéseket beszédeibe, írásaiba. Így tesz bele pataki bemutatkozó beszédebe is etimológiai észrevételt *Patak* névvel kapcsolatban: „*Potok*... lingua Slavonicis gentibus communi flumen significat; *Patak*... a szláv nemzetek minden nyelvén folyót jelent...” A magyar vonatkozásokkal együtt gyakran egy-egy *magyar szó vándorútját is nyomon kísérhette COMENIUS* is.

A francia JEAN NICOT (*Thresor de le langue Francoise*, 1606) művének a *coche* (kocsi) szó etimológiájával kapcsolatos nézeteiben („*Coche* est un mot Hongrois...”), is talál magyar nyelvi vonatkozást [21]. Különben éppen a magyar *kocsi* hangorról és helyes etimológiájáról több értékes megjegyzést olvashatott COMENIUS irodalmi forrásaiban, így HERBERSTEIN híres kiadványában is (*Rerum Moscoviticarum Comenntarii*, 1549, 1556): *Quarta, sex infra Jaurinum miliaribus in pago Cotzi, a quo et vectores currus nomen acceperunt: „Cotzique adhuc promiscue appellantur...”* COMENIUS közvetlen és közvetett (pl. *Alsted* enciklopédiája útján) forrásaiban gyakoriak a magyar elnevezések, hangsorok, magyar nyelvi vonatkozások. Georgius WERNHERUS munkájában pl. (de Ungariae aquis mirandis) az *Aranyas* (hoc est aureus) folyónév mellett találjuk *Buda*, *Ovár*, *Rakusch* helynevek említését.

COMENIUS is gyakran emlegeti *Buda* nevét, mint Magyarország fővárosát: „*Buda civitas: civitas Hungariae* (Vest. Gramm. C. XI.). ALSTED, akinek enciklopédiáját elsődleges forrásul használta fel COMENIUS is, bőven meríti magyar vonatkozású adatait, megjegyzéseit WERNHERUS és kora egymásra épült, egymás adatait követő és bővítő filológiai, természettudományi, történeti stb. irodalmából is. Így COMENIUS, ALSTED tanítványa mesterének műveiben is sok ilyen magyar vonatkozásra talált. ALSTED is beszél enciklopédiájában (J. H. Alsted: *Encyclopedia, Hernbornae*, 1630) a vasat rézzé változtató csodás magyar vízről („*Metallorum transmutatio: ferrum in cuprum per naturales aquas transmutetur in Sepusio Hungarorum...*”) ALSTED egy másik munkájában (*Theologia naturalis*, 1615) a magyar lovakról tud csodálatos dolgokat („*Equi Ungarici propriis dentibus sibi naturali instinctu venas incidunt et sanguinem gravantem emittunt, adeoque venae sectionem nos docent...*”).

6. Azt sem érdektelen tudni, témánk szempontjából sem, hogy COMENIUS köztünk való munkálkodása előtti időben szerzett magyar vonatkozású ismeretei mennyiben tükröződnek rólunk írt jellemzéseiben. Gondolunk itt elsősorban a *De cultura ingeniorum* és a *Gentis felicitas* magyar vonatkozásaira. A magyar föld termékenységéről, ásványkincseiről, folyóinak hal-bőségéről, csodás vizeiről szóló dicséreteket folytatója annak a sornak, amit megkezdett RANSANUS (*Epitome rerum hungaricarum*: „*Hungaria mira soli ubertate, multae illic auri, argenti, aeris, ferri, salis, fodinae, boum, equcrum, pecorum, frumentum...*, *abundantia piscium maxima copia, haud procul ab urbe Cassoviae rivus est, in quem positum ferrum mutatum in cuprum...*”), folytat a COMENIUS által is a betegségek leírásában forrásként használt [22] PARACELTUS, továbbá WERNHERUS, akire APÁCZAI is utal, s akiknek adatait tovább viszik: SURIUS (*Commentarius brevis*: 1566: „*tantae sunt illius regni opes, magna ibi auri, argenti, cupri, ferri copia est, nec desunt aquae, aquae ferrum in cuprum mutant*”), LIBAVIUS (*Alchemia*, 1597 — *Commentationum Metallicarum Libri IV.*: 1597: „*Ferri in cuprum mutatio*” — „*Multiplex est chalcantum, ut vitriolum Romanum, Ungaricum...*”), J. Th. FREIGIUS (*Questiones Physicae*, 1579: a magyar folyók halban nagyon bővelkednek: „*piscosissimi*”) J. O. DUBRAVIUS (*Historia Bohemica*, 1602: „*Hungaria opulentior Bohemia...*”) E. GASPARUS (*Rerum Hungaricarum Historia*, 1604): „*Terra fertilitate nulli ex omnibus paene Europae regionibus cedit... pecore foecundissima... terrae viscera venis omnis generis metallorum scatent... amnes piscibus ita abundant, ut nullibi eorum maior est copia et vilitas...*”), F. S. FERRARIUS (*De rebus Ungaricae provinciae. S. Ord. Praedicatorum*, 1637): „*Hungaria ambitus magnitudine, situs elegantia, copia rerum, omnium florentissima est*”) stb., stb.

HERBERSTEIN már idézett munkájában is helyet ad a dicséreteknek: „*Si metalla quaeris, quae pars est orbis Hungaria foecundior auro, argento, cupro, chalybe, ferro, taceo frugum ac omnis generis optimorum fructum infinitam copiam... iam de piscium omnis generis copia quid dicam?*” A „*laus Hungariae* ott cseng COMENIUS magyar vonat-

kozásokban is oly gazdag két munkájának (*De cultura ingeniorum — Gentis Felicitas*) lapjain is. Pataki írásaiban (*Deliberatio de Latio a Tyberi ad Bodrogum transferendo*) és *pataki bemutató beszédében* különösen emlegeti a magyar föld gazdagságát, a magyar erdők, mezők vadakban, a magyar vizek, folyók halban való „roppant” bőségét. Meg van tehát a magyar földön az életre szükséges dolgok bősége: „a Bodrog... a halaknak, a hegyek a nemes bornak, a mezők a gabonának és nyájaknak, az erdők és berkek a vadaknak és madaraknak roppant bőségét ontják” („Bodrok... amoenus amnis, aquarum et piscium, vicini montes, generosi vini, campi circum jacentes, frugum et pecorum, silvae autem et nemora ferrarum et avium ingentem copiam fundunt...”).

A *Schola Ludus*-ban (Ac. II. Sc. VI.) a kiváló *tokaji bort* együtt emlegeti a világ legjobb boraival: „vina optima sunt: in Graecia Cretense, Italia Falernicum, in Hispania Alicanticum et Canarium, in Hungaria Tokainum...” A *Gentis Felicitasban* is arról beszél, hogy a magyarok földje jó, hogy termékenység dolgában Európa legjobb részeivel versenyez, hogy bővelkedik drágakövekben, aranyban, ezüstben stb., stb.

COMENIUS azonban kora magyar vonatkozású irodalmának kritikáját, elmarasztaló helyzetképét is jól ismerte. A csodás gazdagság, a magyar heroizmus képe mellé felrajzolódott a „*horror Ungaricae*” (M. Opitz), az elmaradottság, a török harcok okozta dúlás és pusztulás, az elmaradott társadalmi berendezkedéssel együtt járó pangás, stb. képe is. HERBERSTEIN már idézett munkájában is szól a magyar állam-szervezet hibáiról, a magyar vezetők és az uralkodó osztályok dőzsöléséről, népnyúzó magatartásáról: „Erat in universa Hungaria omnium rerum *inclinatio*, vel potius *confusio*..., *laborabat justitia et premebantur infirmiores, luxu paene incredibili diffluebant, ducebantur prandia in multas horas*..., *nobilissimum Hungariae regnum certe non tam satis trahentibus, quam mala et iniqua administratione plane ad interitum redactum esse videtur*...”

Ezek a sorok újra csengenek COMENIUS *pataki bemutató beszédében* és a *Gentis Felicitasban*: „Aligha fordítanak bárhol e világon kevesebb gondot a közjóra... a közjó minden oldalon hanyatlik..., a népet súlyos alárendeltségben, a szolgaság igájában tartják, az ártatlanság nem találja meg a maga védelmét..., erőszak uralkodik mindenfelé, egyik ember elnyomja a másikat, a legtöbben a tétlen, lebzselő életet kedvelik és úzik”, stb., stb. COMENIUSnál hazánk már nemcsak a csodálatos bőség országa: „Senkisé tagadhatja, hogy földje jó, s hogy termékenység dolgában Európa legtöbb részeivel versenyez, mégis sok éhező akad itt, gyakori az éhínség, a különféle betegség, igen gyakran idő előtt halnak el itt az emberek” [23].

7. COMENIUS nagyon jól ismerte a magyarországi török harcok történetét is. Az *Atrium* szövegében (Cap. XCIII: De bellis) is közöl érdekes magyar vonatkozású adatot: „*Impetardae inventio recens est, qua Anno 1598 Jaurinum in Hungaria Turcis ereptum fuit, per uno momento factam noctu Portae diruptionem, inseparatam que militis nostri infusionem*...” — Tudott a török pusztítás következményeiről (vö. Rad Církevni Jednoty Bratri Ceskych — Ratio disciplinae ordinisque ecclesi-

astici in unitate fratrum Bohemorum: 1633), sokat olvasott róla az egykori forrásokban, s az ezekben vázolt kép szomorú, lehangoló: „Miserranda species locorum continuis Turcarum invasionibus obnoxia regio: ferracissimo solo squalet inculta” (L. H. Lomenius: Itinerarium . . . 1650. 2. kiad. 1662), COMENIUS mégis inkább a magyar bajok és elmaradottság belső társadalmi okait emeli ki. A bajok orvoslására is ad tanácsokat. Már egyik első pataki beszédében (Oratio de primario ingenia colendi instrumento . . . (1650) arra figyelmezteti a magyarokat, hogy „*expellite . . . malum hospitem, ignaviam!*” Utal arra is, hogy a magyar nép tehetőségekben sem szegény, s idézi COMENIUS ERASMUS-nak a boroszlói magyar püspökhöz, Turzó Jánoshoz 1519-ben írt levele egy részletét is erre vonatkozólag: „Novum non est apud Hungaros esse praeclara ingenia, quando Janus ille, Pannonius tantum laudis meruit in carmine, ut Italia ultro illi herbam porrigat”. (Oratio de ingenia colendi instrumento . . .) Gazdag, termékeny a magyar föld is — írja COMENIUS —, de hiába gazdag a magyar föld pl. ásványkincsekben is, ha másra bízzák a magyarok a kibányászását: „Földbe rejtett kincseiteket, az érceket, s drágaköveket saját munkátokkal ki nem ássátok, másokra hagyván, hogy abból gazdagodjanak” [24]. Itt kell utalnom COMENIUSnak két érdekes magyar vonatkozású megjegyzésére is. Amikor arról értekezik, hogy a dolgok megnevezésében mennyire eltérő módokat, eszközöket használnak fel az egyes nyelvek, Cicerot is idézi, s elmondja, Cicero mulat (ridet) azon, hogy a görög nyelvben nincs olyan szó, amely megfelelné a latin „ineptus” hangsornak. Az okát is feltárta tréfásan: „quod vitium illud tam esset Graecis familiare, ut id in se ne agnosceret quidem . . .” COMENIUS erre jegyzi meg szellemesen; „Sed hoc ioco dictum fuerit aequae, ac si Hungaros quis ideo voce metallum in sua lingua destitui dicat, quod terra sua metallis nimis abundet . . .” (Meth. Linguarum Nov.) — Még egy alkalommal újra utal abban az összefüggésben is magyar vonatkozásra, amiben az egyes népek szókészletének gazdagságát, illetőleg szegénységét taglalja. Azt írja ezzel kapcsolatban rólunk, hogy „Sed et generalia nomina desunt, ut *Hungaris metallum . . .*” (Meth. Ling. Nov. XX. C. 10.)

Azt is megmagyarázza, miért szegényes egy-egy nyelv szókészlete, elsősorban szakmai szókincse. A „*vox deest*”, a megfelelő terminológia azért hiányzik COMENIUS szerint egy-egy *vulgáris nyelvből*, mert vagy azt a tárgyat nem ismerik, amit meg kell nevezni („quia res locis illis deficit, ut nobis Europeis antehac Tabaci herba . . .” Meth. C. XX.), vagy nem foglalkoznak azzal a dologgal, amire a megfelelő anyanyelvi hangsort kellene alkalmazni: ezért hiányos különösen *szakszókban a kevésbé művelt népek szótári szókészlete*. Ilyen összefüggésekben a magyarok figyelmét is felhívta arra, hogy ezen a területen is van mit tenniük. Vagy alkotni kell új szavakat, vagy már az ismert szavakat kell felhasználni az új tárgyak, az új jelenségek elnevezésére, vagy kölcsönözzünk neveket a más népek nyelvéből (Methodus: C. XX. 14.).

Ezért magyar viszonylatban a *Janua*, de különösen az *Orbis Pictus* szakszókban bővelkedő anyaga és magyar szövege nem kis mértékben adott lökést a megfelelő szakszók megteremtését is célzó magyar törek-

véseknek [25]. Egy germán szó etimológiájával kapcsolatban is tett COMENIUS magyar vonatkozású megjegyzést. A *Methodus Linguarum Novissima* hasábjain (Cap. XXVIII) Harsdorff hibás etymonjára hívja fel a figyelmet, (vö. *Philologica Germanica: Disquisitio prima* 6. §. 1646) aki, a *witdod* régi germán szót hibásan etimologizálja. Harsdorff többek között e szóval kapcsolatban azt is állítja, hogy „*restant autem witdodiorum vestigia apud Hungaros et Polonos, qui Dynastas suos hodie appellant Weiwoden: ita quidem ut ex wit vel weit fecerint Weii: ex Dod, Tod, Wod et sic ex Witdod, Weiiwod...*” COMENIUS erre gúnyosan azt jegyzi meg, hogy egyrészt nevetséges az etymon, másrészt „*Hungari enim vocem ignorant, nisi quod eam principi quoque suo, Transsylvaniae, tribui audiunt...*”

V.

Már említettük, hogy COMENIUS több esetben hangsúlyozta: a latin iskola nyelvi nevelésében se „vonjuk kétségbe az anyanyelvnek hasznát”, s így tankönyveiben sok anyanyelvi, a mi esetünkben magyar nyelvi vonatkozásra is rámutat. Nem véletlen az sem, hogy COMENIUS tankönyveinek magyar textusa és a szöveghez társult magyar szótári része is elősegítette a magyar nyelv iskolai művelésének, a magyar tanítási nyelv ügyének előbbre vitelét [26]. A következőkben elsősorban arra kívánunk néhány jellemző példával rámutatni, hogy COMENIUS tankönyvei magyar nyelvi vonatkozásainak gazdag kincstára a magyar nyelvtudomány, közelebbről a magyar *szótörténeti kutatás* számára is nyújt forrásértékű nyelvi anyagot. Újabbán a magyar nyelvtudomány munkásai mind gyakrabban fel is használják bizonyító példának COMENIUS tankönyvei magyar szövegének és szótárának nyelvi anyagát, sajnos azonban inkább csak a *Magyar Nyelvtörténeti Szótárba* felvett adatokat idézik, s nem az eredeti kiadásokra utalnak, mint forrásra. Ez a munka pedig kevés comeniusi műnek nyelvi anyagát dolgozta fel, s például a *pataki kiadások nyelvi adatait egyáltalán nem dolgozták bele*. Az alábbiakban éppen ezért elsősorban e kiadások nyelvi anyagából vonunk néhány példát vázlatosan vizsgálatunk körébe, s próbálunk arra rámutatni, mennyire értékes és használható e kiadások magyar szövege is például a magyar szótörténeti vizsgálódások szempontjából is.

a) **Hatakos.** Ezt a szót az eddigi irodalom is összefüggésbe hozta a Schlägli Szójegyzékben előforduló *hatek* 'stomachus' hangsorral. A *hatek* alakváltozataként idézi az eddigi irodalom a népnyelvi *hatak* ~ *hatag* formákat (MNY. 38: 49—50, 40: 231, Nyr. 32: 176) megjegyezve, hogy ez a szó csak a peremvidékeken maradt fenn 'vastagbél kezdete', 'kelés, daganat', stb. tájjelentésekkel. PAIS Dezső szerint a Schlägli Szójegyzékbeli *hatek* olvasása *haték* lehet, s ezzel a népnyelvi *hatak* forma olyan viszonyban állhat, mint áll a *fazék* meg a *fazak*, *hajlék* és a *hajlak* (Comenius pataki Januája magyar szövegében is a *fazak* — *fazakocska* forma fordul elő!). A CzF. szótár noszvaji szóként szótározta a *hatakos* hangsort 'hasas' jelentéssel: *hatakos, hasas hordócska, bör-*

böncze. A szótár szerkesztői ezt az adatot KASSAI József alapján közlik, akinek szótára II. kötetében (II. 1833: 376, 388) ez az adat található: „*Hatakos hordó* (Noszvaji szó) ... „*Hatakos börböntze, hordotska*. Vide: *Hasas hordotska* ...” HASAN Eren a zempléni, bodrogi *Hatakos* ('hasas') helynévvel kapcsolatban (MNY. 40: 368.) azt mondja, hogy ebben a szóalakban a Schlägli Szójegyzék *hatek* szava lappang. Hogy a *hatakos* szó alapjelentése valóban a 'hasas', bizonyíték rá COMENIUS egyik eddig nem ismert adata. Pataki tankönyvének (*Eruditionis sho-lasticae, Pars II. Janua: Sylva Latinae Linguae, sive Lexicon Januale*, Patak, 1652.) latin szövegében szereplő *ampulla* szót így értelmezik a pataki magyarítók: *ampolna: Szoros Szájú hatakos edény*. A megfelelő latin szöveg a szó jelentésére vonatkozólag kétségtelenné teszi a 'hasas' jelentést. A szöveg szerint a pontos jelentés 'dülledt, széles, nagy hasú': *Ampulla: vas ventre amplo, ore angusto* ... A *hatakos* szó tehát Patak és közvetlen környékén az 1600-as években szélesebb körben is élő szó lehetett, 'hasas', 'széles', 'nagy hasú', 'kidülledt hasú' jelentésekkel.

b) **Osztó**: Az *osztó* hangsor ma is él a Tokaj-Hegyalján: 'osztótánc', 'osztótáncos', 'fiú-osztó', 'leány-osztó' jelentésváltozatokban. A hegyaljai kapásbálokban ugyanis éjfél előtt volt a *fiú-osztó*. Az *osztótáncos* az *osztótánc* hagyományos dallamára szétosztotta a fiúkat a táncolni óhajtó leányoknak. Éjfél után következett a *leány-osztó* [27]. Hogy ennek a szónak és jelentésváltozatainak (*osztót* húzott a cigány a régi hegyaljai lakodalmakban is) múltja van a hegyaljai szokásokban és a hegyaljai népnyelvben, bizonyíték rá COMENIUS pataki tankönyve (Janua: *Sylva* ... 1652), *choragus* ('Tánczt-mester') hangsor *osztó* szóval való értelmezése is. Ugyanakkor a pataki magyarítók ebben az esetben is a Patak környéki (hegyaljai, bodrogi és hegyközi) népnyelv szavát használták fel COMENIUS latin szövegének magyarításában.

c) **Bolhapohár**: A XVII. században megjelent írásokban gyakrabban olvasható ez a nyelvi kifejezés: *bolha pohar hordani*. MATKO (Bányász Csákány 1668) a következő mondatába illeszti bele szólás formán: „*Nem nézik azt a Nötelen Pápista Papok, hová valók és micsoda nemzetből valók a szolgálók, csak legyenek szépek, Sarkon-forgók, eltartják affelől, Bolha-pohár hordani* ...” COMENIUS magyarítói a pataki *Janua* (*Sylva*, 1652) lapjain így értelmezik címszavunkat: *Post (Po) coenio abstinent, qui sanus esse vult: vacsora után való étel (Bolha pohár) ...* [28]. CzF. szótár I. kötetében is megtalálható ez a szó, de más, eltérő értelmezésben: „*Szeszes ital, pl. egy kupicza rozs vagy szilvapalinka, melyet némely ember lefekvés előtt vett be, hogy álomba merülvén, a bolhacsipéseket ne érezze* ...” KRESZNERICS (Magyar Szótár, 1831) SÁNDOR Istvánra hivatkozva szótározza a *bolha-pohár* hangsort. „*Esti utolsó pohár*” jelentésváltozattal. Közel áll ehhez az értelmezéshez SZENCZI MOLNÁR ALBERT szótárának (1708) jelentésváltozata: *balha-pohár: POCOENIUM-Ein Schlaf-Trunck*. COMENIUS magyarítóinak jelentésváltozata is a Patak környéki népnyelvből kerülhetett be a tankönyv szótári részébe.

d) **mezgel** (~ mezerél) COMENIUS pataki tankönyveinek magya-

rítói a pataki Janua szótári részében (*Sylva, sive Lexicon Januale*, Patak, 1652) a szőlőművelés szakszóit a Tokaj-Hegyalján használatos műszavakkal magyarították. Az erre vonatkozó szótározott szavak hiteles adatok a régi hegyaljai szőlőművelésre vonatkozólag is [29]. Hitelesen utalnak COMENIUS pataki munkatársai arra a jellemző és ma is élő hegyaljai szokásra, hogy a *mezgerélés*, a *mezgelés*, a *szegények elismert joga a Hegyalján*: „*Vindemiam sequitur racematio, ubi pauperes racemantur: (mezgelek)*”.

e) **Ország útja (az égen)**: A *tejút* tükörszó helyett a régi, a hegyaljai és bodrogi közeli nép száján is használatos elnevezéssel élnek COMENIUS fordítói: „*Ország uttya az égen: stellulae in coelo faciunt viam lacteam...*”

f) **delleni ~ dellő-hely**: E szavak értelmezésében COMENIUS pataki magyarítói ismét csak a bodrogi közeli és hegyaljai nép nyelvében élő jelentést követték: *delleni: ardor cogit pecora aestivare... delleni sub aestivis: árnyékoszín (dellőhely)*. SZENCZI MOLNÁR szótárában (Nürnberg, 1708) a *délieni* ('meridiari'), ('In Mittag essen, zu Mittag schlafen') a *déliő-hely* ('locus Meridiationis', 'Ort zum Mittagschlaff') szavaknak nem oly konkrét a jelentésmagja, mint a pataki tanárok értelmezésében.

g) **pápaszem**: COMENIUS pataki tanártársai és magyarítói többször használják e szót a pataki Januához csatolt szójegyzékben (*Sylva*: 1652): „*per ocularia: pápaszem*”. COMENIUS e latin szövegének: „*Habes visum debilem? utere specillo e vitro...*”, magyarra fordításában is élnek ezzel a hangsorral. A pataki tankönyv egy másik részletében előfordul hasonló jelentésben az *okulár* szó is. (Vö. e szóra még: MNy. 3: 339.) Már TSAHOLCZI—BIHARI: *Index Vocabulorum* (1647) is magyarítja a COMENIUS latin szövegének *conspicillum* szavát: *okulár, pápaszem, vendég-szem* nevekkkel.

* * *

A példák felsorakoztatását folytatni lehetne. Nem véletlen az sem, hogy ma már az újabb szótörténeti vizsgálódás oly gyakran nyúl COMENIUS tankönyveinek magyar szövegéhez is [30]. A továbbiakban külön-külön vizsgáljuk majd meg COMENIUS tankönyveit (*Vestibulum*, *Janua*, *Orbis*), s e könyvek magyar szövegét. E művek pedagógiai jelentőségének kiemelése mellett magyar szövegük nyelvészeti jelentőségének néhány vonatkozását (hangtörténeti, szóföldrajzi, nyelvjárástörténeti, jelentéstani, stilisztikai stb.) is előtérbe kívánjuk állítani.

JEGYZETEK ÉS IRODALOM

- [1] vö. Bakos: A magyar Comenius-kutatás néhány időszerű kérdése. *Pedagógiai Szemle*, 1958. 10. sz. 993—1002.
- [2] vö. Bakos: Adatok a magyar tanítási nyelv fejlődéstörténetéhez, 1527—1790. *Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetei*, 38.
- [3] vö. Bakos: Comenius és a nyelvi nevelés néhány kérdése. *Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetei*, 83. sz. és *Évkönyv IV.* 1958. 13—25 (Az anyanyelv jelentősége és szerepe).
- [4] vö. Balázs J. Sylvester János és kora. Bp. 1958. 185—234, 408—409.
- [5] vö. Comenius: A latin nyelv Vestibulumából való gyakorlatok végzéséről a tanítókhöz való Intés. Fordította: Gulyás József. *Prot. Tanügyi Szemle*, 1933. 109—112. és *Múltunkból. Sp.* 1933. 17—33, *Sárospataki R. Lapok*, 1932, 222, 230, 234, 249.
- [6] vö. Hunfalvy Pál és Setälä idevonatkozó nézeteit: *Literarische Berichte aus Ungarn*. I. 80. és *Lisiä suomalais—ugrilaisen Kielentutkimuksen historian*, Helsinki, 1891.
- [7] vö. Gulyás ford. *Sárospataki Főiskola Évkönyve*, 1931. II. k. 91—119.
- [8] vö. Bakos: Adatok a magyar tanítási nyelv fejlődéstörténetéhez, 1527—1790. 313, 319—320.
- [9] vö. Bakos: Comenius és a nyelvi nevelés néhány kérdése. *Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetei*, 83. és *Évkönyv IV.* 1958. 5—34.
- [10] vö. *Magna Didactica*: 29 és Bakos: *Az Orbis Pictus*: 352.
- [11] vö. L. Valla: *De elegantia Linguae Latinae*, 1533., J. L. Vivis: *Opuscula*, Basilea, 1521—1538.
- [12] Az egri líceumi (Főgyű. m. Könyvtár) példányát használtam.
- [13] vö. *De cultura ingeniorum. ODO. II.*
- [14] Zsirai Miklós: *Finn-ugor rokonságunk*. Bp. 1937. (12)
- [15] vö. Pápay József: *Nyelvünk finn-ugor eredetének kérdése... Debreceni Ref. Főisk. Akad. Évkönyve*, 1908. 49.
- [16] vö. Zsirai: *A modern nyelvtudomány magyar úttörői*. Bp. 1952.
- [17] *Nyelvtud. Közl.* 1952. 290—291. Vö. még: V. Skalička: *Komenský jako linguista. Acta Comeniana*, 1959. 2. sz.
- [18] vö. Századok, 1892. 79—80. *Ungarische Revue*, 1897. 2—7. stb. A bő vonatkozású irodalom: Bakos: *A magyar Komensky-irodalom*. Bp. 1952. I. Bakos: *A magyar Comenius-irodalom. Sárospatak*, 1952. II.
- [19] vö. *Új Magyar Múzeum*, 1859. 229—230. Az idézett levél kelte: 1643. július 2.
- [20] vö. Balázs: *A nemzeti nyelvek nyelvtanirodalmának kialakulása. Magyar Tudomány*, 1956. 7—12. sz. 313—322. és uő. Sylvester János és kora. Bp. 1958. 43—44.
- [21] vö. G. Fejér: *De peregrinis nominibus Magyarorum. Pesthini*, 1837.
- [22] vö. Strunz: *Chemie und Minerologie bei J. A. Comenius. Chemiker Zeitung*, 1908. 62. — *Die Lehre von Menschen in der Physica de J. A. Comenius. Archiv für der Geschichte d. Naturwissenschaft u. Technik*, 1909. és Elekes György: *Paracelsus és a paracelsismus sorsa Magyarországon. Orvosi Közlemények*, 1942. 2. sz.
- [23] vö. *Gentis Felicitas*. Fordította: Orbán Gábor. *Magyar Figyelő*, 1936. 6.
- [24] *De cultura ingeniorum*. Fordította: Gulyás József. *Magyar Pedagógia*, 1930. és külön is.
- [25] vö. Bakos: *Az Orbis Pictus és magyar szövege pedagógiai és nyelvészeti jelentősége. Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetei*, 136. sz. és *Évkönyv V. k.* 1959. 339—363.
- [26] vö. Bakos: *Az Orbis Pictus és magyar szövege pedagógiai és nyelvészeti jelentősége. Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetei*, 136. sz.
- [27] vö. Bakos: *A tokajhegyaljai régi szőlőművelés szókincse. Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetei*, 121. sz. 26.
- [28] Bakos: *Comenius és a nyelvi nevelés néhány kérdése. Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetei*, 83. sz. 23.
- [29] Bakos: *A tokajhegyaljai régi szőlőművelés szókincse*. 27, 48.
- [30] vö. a rávonatkozó irodalmak: Bakos J.: *A magyar Comenius-irodalom. III. Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetei*, 159. sz. 664.

BAKOS JÓZSEF dr.:

COMENIUS UND DIE UNGARISCHE SPRACHE
(Zur Geschichte der Grammatisierung der ungarischen Sprache)

Der Verfasser behandelt folgende Probleme: Wie gross können Comenius' ungarische Sprachkenntnisse gewesen sein vor seinem Aufenthalt in Ungarn? Aus welchen Quellen kann er diese geschöpft haben? Welche Bemerkungen tut er in seinen früheren Werken über die ungarische Sprache, deren Ursprung, Beschaffenheit, Wortschatz und grammatische Struktur? — Auch die Frage wird eingehend behandelt, inwieweit Comenius zur Grammatisierung der ungarischen Sprache beigetragen habe. Der Aufsatz weist auf die sprachliche Bedeutung der ungarischen Texte in den Lehrbüchern von Comenius hin. — Der Verfasser zeigt an Hand von einigen charakteristischen Beispielen, dass diese ungarischen Texte quellenwertiges Material für die ungarische Sprachwissenschaft, besonders für die sprachgeschichtliche und wortgeschichtliche Forschung liefern. — Bakos untersucht das Quellenmaterial von Comenius' hungarologischen Werken und Bemerkungen, besonders das Problem, wie sich seine frühen Kenntnisse über Ungarn in seiner Charakteristik über die Ungarn widerspiegeln.